

Kust need loomad nimed said?

Metsloomade nimetused

Huno Rätsep

Tartu ülikooli emeriitprofessor

„Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” märgib, et *metsloom* ja *uluk* on kodulooma vastandsõnad, antonüümid. Kuid peale kodu- ja metsloomade on olemas veel väga palju mitmesuguseid muid loomi. Alustame aga nimetustest

loom, elajas, lojus

Sõna LOOM on olnud esialgu laiema tähendusega ja alles hiljem omandanud praeguse sisu. Ta näikse sündinud olevat ristiusu aegade algupoolel tuletisena verbist *loomaa*, eeskujudeks saksa *Geschöpf* ja ladinapärase *Creatur*. Viimane pärineb hilisladina sõnast *creātūra*, mis on tuletatud verbi *creāre* 'looma' partitsiibist *creātus* 'loodud'.

Hoopis varasem tundub olevat ELAJAS, mille moodustamisel ei mõeldud veel Jumala loodule, vaid elusolevale, elusale. Esialgu oli see sõna ilma *s*-liiteta *elājā* 'see, kes elab'. Looma tähenduses leiame selle sõna ka liivi keeles kujul *jelāi*. Teistes läänemeresoome keeltes tähendab ta üldiselt kuskil elajat, elanikku.

Nähtavasti tuli ristiusu ajajärgul eesti keelde ka sõna LOJUS, mis ei tulene *ja*-tegijanimest nagu eelnev sõna, vaid oli varem kujul **lōdus* (tärn tähistab rekonstrueeringut), s.o *us*-tuletis partitsiibist **lōtu*, seega tuletuslikult ladina *creātūra* koopia. *j* sündis *δ* kadumisel siirdehäälikuna vokaalide vahele, sellele näikse osutavat ka murdelised *lōos*, *loos*. Nagu ilmneb Georg Mülleri jutlustest, oli sellegi sõna kasutus kunagi hoopis laiema sisuga.

Metselajas oli meie esivanemaile oluline sõna, sest igimuistsetest aegadest oli elatud külge külje kõrval metsaga ja sõltunud temast.

Vastandus *koduloomad* – *metsloomad* on sündinud hiljem, siis kui määravaks elatusalaks sai karjakasvatus. Vist küll samast ajast pärineb

nimetus *kiskja*. Kirjakeele korrastamisel moodustas Johannes Voldemar Veski 1920. aastail *metslooma* kõrvale tuletise *uluk*.

Vanad jahiloomade nimetused sattusid sõnakeelu alla

Esimesel pilgul võiks arvata, et kütile kõige olulisemate ulukite nimetused peaksid olema hästi vanad ja pärinema kaugest soome-ugri perioodist, kuid tegelikult nii see alati pole. Sellesse näikse tagasi ulatuvat ainult paari väiksema uluki (rebase ja nugise) nimetused ja selgi puhul leidub kahtlejaid.

Suurulukite igivanade nimetuste puudumine praegusaja keeles seletub toonaste inimeste loodusnägemusega. Loodusrahvastel on ikka olnud tavaks seada teatud olendite ja nähtuste nimetusi keelu alla. Sellist sõnakeeldu on hakatud kutsuma tabuks. Pärineb see tonga keele (üks Polüneesia keeli) sõnast *tabu*, *tapu* 'keelatu, püha'. Sõnakeeld lähtub uskumusest, et sõna ja sellega tähistatu (olend, ese, nähtus) on omavahel tihedasti seotud, võib-olla isegi identsed. Ja et kõik, mis tehakse mingi nime, nimetusega, tehakse ka tähistatule. Peale selle tuleb nimetusi, nimesid tunda, teada, nõnda muututakse nende kandjatele lähedasteks. Samas usuti, et üleloomulike olendite, jumaluste nimesid tuleb kõnes ettevaatlikult pruukida, sest muidu võidakse solvata jumalust, kes siis ei anna enam hädas abi. Ütleb ju vana testamendi teine käsk: „Sina ei tohi mitte Jumala nime ilmaasjata suhu võtta, sest Jumal ei jäta seda karistamata, kes tema nime ilmaasjata suhu võtab.”

Tabu alla sattusid teiste seas ka jahiloomade nimetused, sest usuti, et loomadel on samasugune mõistus nagu inimestel, nad võivad juba kaugelt kuulda ja mõista inimkõnet. Teatud juhtudel tuli seepärast nende nimetamist vältida, sest kui uluk saab aru küttide kavatsustest, siis ta põgeneb; kiskjad aga võisid nimetamist pidada kutseks ja karja kallale tulla. Et sellist pahandust ei sünniks, tuli jahiloomi ja kiskjaid nimetada kuidagi teisiti, kasutada nende puhul meelitussõnu, eufemisme või peitenimetusi, millest loomad aru ei saanud. Muidugi, kõige parem oli jahil rääkida nii vähe kui võimalik.

Küttide ja kalurite sõnakeelde on peetud vanimaiks. Nendelt levis see tava kodusolijaile, naistele ja lastele. Palamuse kihelkonnast on eelmise sajandi algupoolel kirja pandud: „Hunti ei tohi iial nime pidi öelda, sest siis hakkab ta hullust karja vihkama, parem on teda muidu kutsuda, nagu *kriimsilm*, *mets* ehk koguni *kirjakandja*.”

Keelu alla sattunud loomanimetused jäid pikapeale unustusehõlma, asemele tulid kunagised meelitus- või salasõnad. Ent need võisid omakorda tabuks saada ja taas uusi nimetusi esile kutsuda.

Nii osutub metsloomade nimetuste päritolu koduloomade omast mõnevõrra teistsuguseks.

Järgnevalt on lähima vaatluse alla võetud 46 loomanimetust.

Metsloomade nimetusi leidub juba XIII sajandi algul kirjapandud kohanimedes. Sel ajal koostatud „Taani hindamisraamatus” („Liber Censu Daniae”) on teiste hulgas sellised põhjaeesti kohanimed nagu *Hyrænkulæ* (Hiireküla), *Hirwæ* (Hirve), *Othænpan*, *Othengat*, *Othencatæs* (esiosa *ohte*- 'karu'), *Podrijs*, *Pøthræth* (Põdra-), *Repel*, *Reppel* (Rebala), *Tarwameki* (Tarvamägi). Neile lisanduvad Henriku kroonikast veel *Odenpe*, *Odempe* (Otepää), *Revele*, *Revelis* (Rebala), *Tarvanpe* (Tarvapää), *Tarbata* (?Tarvatu 'tarvarohke'). XV sajandi ürikuist leiame kohanime *Suttenhirmo* (Sutehirm) ja isikunimed *Susi*, *Hante Sarma*.

Asudes lähema käsitluse juurde, teeme seda samasuguses vanuselises järjekorras nagu koduloomade nimede puhulgi.

Eesti keele sõnade hulgas pole seni leitud ühtki Uurali keelejärku tagasiviidavat metsloomanimetust, see tähendab, et eesti keelel ja samojeedi keeltele pole ühtki ühist ulukinimetust. Selle olulise seiga taga tuleb näha ennekõike sõnatabu.

Soome-ugri algkeele ajajärku on tagasiviidavad

hiir, nugis, siil, rebane

Sõnale HIIR vastab ungari *egér*, handi *lõņkær*, *jõņkær*, *teņkær*, *leņkær*, mansi *tãņkær*, *taņkær*, udmurdi, komi *šir*, mordva *tšejér*, *tšever*, *šejær*. Võib paista uskumatuna, et sõnadel *hiir* ja *taņkær* on olnud midagi muud ühist peale lõpul oleva *r*-i. Kuid fennougristid kinnitavad, et need sõnad on sama algupära, nende keelte hilisem häälikuline muutumine on kulgenud vaid erinevalt ja kõigi eespool esitatud sõnade eelkäija on olnud soome-ugri **siņer(e)*. Läänemeresoome keeltes muutus *š* *h*-ks ja *ņ* kadus vokaalide vahel. Nii saadigi *hiir*. Ugri keeltes toimusid aga hoopis teistsugused häälikumuutused (ungari keeles sõnaalguline *š* kadus, mansi keeles muutus *t*-ks, handi murretes aga *t*-ks, *l*-iks või *j*-iks).

Tuleb silmas pidada, et häälikumuutus on siis kindel, kui see on samadel tingimustel toimunud teisteski sõnades. Nii näiteks lääne-

meresooime š > h ka sõnades *hea* (< *šę̃a), *haab* (< *šapa), *hõbe* (*šopeta). Niisugused sõnad pidid muidugi tol ajal juba keeles olema olema, hiljem keelde tulnud sõnad sellele muutusele ei allunud. Seega hilislaen *šokk* jäi ikkagi *šokiks* ega muutunud *hokiks*.

Sõna NUGIS levila ulatub samuti ungari keelealani, kus on *nyuszt* (varem *nuz*, *nyusz*) 'nugis', siia kuulub ka handi *ńõχas*, *ńõγas* 'soobel', mansi *ńoxas*, *ńoks*, *ńoxs*, komi *ńíz* 'soobel, nugis, nirk', udmurdi *niž*, *naž* 'soobel'. Läänemeresooime keeltest on see sõna laiemalt kasutusel ainult eesti keeles. On võimalik, et ta on veel säilinud soome kohanimedes *Nokia* ja *Noisniemi*. Seda karuslooma kutsuti soomeugrilaste kunagises keeles arvatavasti *ńukši.

Kolmas igivana soome-ugri loomanimetus on SIIL. Selle vasted on ungari *sün* (varem *szül*), mansi *soule*, mari *šülə*, mordva *šejel*, *šijel*. Peetagu silmas, et ungari ortograafias s vastab eesti š-le ja sz s-ile. Üksvahe peeti just sõna *siil* fennougristikas oluliseks sõnaks. Selle loomakese asuala järgi püüti selgitada kunagiste soomeugrilaste elupaika, kuid raskusi tekitas tema omaaegse eluala määramine.

REBANE on muidugi deminutiivtuletis (← *repä-*inen*). Kunagise *repä vasted ulatuvad kindlasti permi keelteni (lapi *riepij*, mordva *riveš*, mari *rəwəž*, udmurdi *d'zitsj*, komi *rušs*, nende sõnade lõpus on erisuguseid liiteid). On võimalik, et eelnevate hulka kuulub ka ungari *ravasz* 'kaval', mis varem tähendas rebast, ja *róka* 'rebane'. On arvatud, et *repä võis olla aarja laensõna (aarja *raupōsa 'rebane', pärsia *rōbāh*, osseedi *robās*, *ravas*) või muidu rändsõna.

Mitmes läänemeresooime keeles on tüvele liidetud hoopis liide *-oi (soome *repo*, karjala *repoi*, vepsa *reboi*), seda esindab eesti keeles *rebu*, ka sõnas *munarebu*, ilmselt rebase kasuka värvi järgi. Näikse, et tüvi *repä- peitub ka kohanimedes *Rävala* (saksa *Reval*, vene *Ревель*). See asula (või ka maakonna) nimi on kirjas juba XI sajandi vanapõhja Njalasaagas kujul *Rafala*. Muide – skandinaavlastel on läänemeresoomlastelt laenanud rebasenimetuse (rootsi *räv*, vanapõhja *refs*).

Soome-permi aega ulatub tagasi kaks ulukinimetust, need on

majajas, orav

MAJAJAS on vana kopranimetus, kuid tuntud üksnes Võru murdes. Mujal eesti keelelal on see vana sõna vajunud aja jooksul unustusehõlma. Tema tüvele vastavad soome, karjala *majava*, lüüdi *majai*, vepsa *majag*, lapi *maggjeg*, mordva *mijav*, *mijal*, udmurdi *mij*, *miji*,

komi *moj*. Varem esines ta kujul *majava, *majaya* ja pole selge, kas *-va*, *-ya* on liited.

Oma välimuselt meenutab eelnevat sõna mõnevõrra ORAV, mille vasteks komi, mari ja mordva keeles on *ur*. Lapi sõnal *oar're* on ka tähendus 'kopikas'. Muiste olid rahana käibel orava- ja nugisenahad. Kui germaanlastelt laenati uus sõna *raha*, siis ka germaani *skrahā tähendas nahka. Soome rahvalauludes võib leida *raha* tähendamas oravanahka, vadja ja lapi keeles aga üldse karusnahka. Sõna *orav* on olnud esialgu tuletis *ora-va, soome-permi ajal oli *ora 'orav', nagu osutavad ka kaugemad sugulaskeeled.

Soome-volga, täpsemalt soome-mordva ajajärgust pärineb eesti keeles vanim teadaolev karunimetus

ott

Sellele sõnale vastab mordva keeltes *ovto*, *ofto*, *ofta*. Sõna esialgne kuju oli *okte, kust sugenes läänemeresoome keeltesse mitu teisendit, vastavalt toimunud häälikumuutustele. Põhjaeesti keeles ja soome keeles muutus *kt ht*-ks (kui ei järgnenud *i*) ja nii sündis *ohte*-, mida kohtasime põhjaeesti kohanimedede vanades kirjapanekutes. Lõunaeesti murdeis on *kt* asendunud *tt*-ga (võrreldes *kōht* – lõunaeesti *kōtt*, *koht* – lõunaeesti *kotus*) ja karunimetuseks oli *ott*, mis aga hiljem taandus *kahr*-sõna ees. *Okte teisendist *okti sai *oksi, sest *i* ees oli *t* muutunud *s*-iks. Siit pärineb liivi *okš* 'karu', samuti soome vanades kohanimedes leiduv *oksi*.

Mõned soome uurijad on viimasega kõrvutanud Rooma kirjamehe Tacituse nimetatud põhjarahva nime *Oxiones*. Tacitus kirjutab oma „Germanias“: „Helluusidel ja oksioonidel öeldakse olevat inimese nägu ja metslooma keha ning jäsemed. Aga seda pole täpsemalt selgitatud, nii et jätan asja lahtiseks.”

Samad uurijad on ühendanud need muistsete rahvaste nimed soomlaste ja karjalastega. Arvati, et Tacitus sai nimetused vanadelt kreeklastelt, tõenäoliselt Pytheaselt. Sõna *Hellusii* olevat algupärase rahvanime tõlge kreeka keelde, kreeka *ellos* tähendab põdravasikat (vrd leedu *ėlnis* 'põder'). *Oxiones* olevat algupärane ja lähtuvat läänemeresoome sõnast *oksi*. Niisiis olevat tegemist tootemloomadega, s.o karjalased samastasid end karuga ja võtsid endale karu nime, soomlased aga põdra oma. Veel eelmise sajandi algul oli karjalastel karuliha söömine keelatud ja nende jahiloomaks oli põder. Savosoomlastel on aga

karuloitsud ja nende jahiloomaks olevat olnud karu, tootemloomaks aga põder. Kiviajast pärinevad karu- ja põdrapeaga esemed viitavat neile klannidele ja nende tootemloomadele. Kõike seda kirja pannes kipub meenuma põhjaeestlaste rävalaste rebane. Ent seni on kogu eelnev seletus ikkagi üksnes hüpotees.

On väidetud, et see vana karunimetus võis olla samuti sõnakeelust tingitud eufemism, ja on viidatud sõna *ohakas* tüvele **ohta-*. Kuid viimane on osutunud balti laenuks esialgse kujuga **ošta-* ja *št-*lisest sõnatüvest ei tulene mitte kuidagi *kt-*list sõnatüve.

Läänemeresoome algkeele varasesse järku läheb tagasi loomanimetus

ilves

Sõna ILVES päritolust pole muud teada, kui et ta oli varem tuletis **ilpe-ks*, kust siis lapi *álbas*, liivi *ilbaks*, vepsa *ilbez* ja nõrgaastmelisena eesti, vadja, soome, isuri, karjala *ilves*. Kust pärineb sõnatüvi **ilpe-* ja mida see tähendas, pole siiani õnnestunud selgitada.

Varasesse läänemeresoome algkeelde ulatuvad ka balti laenud

hirv, põder, tarvas, udras

Sõna HIRV esines varases läänemeresoome algkeeles kujul **širve* (š muutus *h-*ks) ja pärines balti sõnast **širvas* või **širvē* 'hall loom, hirv' (vanapreisi *sirvis* 'metskits, hirv', leedu *širvis* 'hall hobune, kimmel; jänes', läti *sirmis* 'kimmel', *sirms* 'hall'). Neis keeltes on ühte sulanud halli tähendanud sõna ja kunagi sarve märkinud sõna (vrd ladina *cervus* 'hirv', eesti *sarv* on laen aarja keelest). Balti keeltes halli tähendanud sõna **šarma* on laenatud samuti läänemeresoome varasesse algkeelde (soome *harmaa* 'hall', eesti *arm* (*armi*) '(hele)hall', tuntud ka koera-nimena, ja *härm* (*härma*)). *Hirv* tähendab läänemeresoome keeltes enamasti põtra või metskitse, ka lapi *sârva* 'põder'. Meie murretes pole *hirv* igapäevane ja tähenduski kipub olema ebamäärane, kord 'põder', kord 'metskits', kord 'hirv'.

Pole küll kindel, aga on võimalik, et ka PÕDER on balti laen. Läänemeresoome algkeeles oli **petra*, sellel on vasteid kõigis läänemeresoome keeltes (soome *peura*) ja arvatavasti kuulub siia ka lapi *bærtos* 'põhjapõdra püüdmise lasso'. **Petra* võis laenuda balti sõnast **bendra*, mis vist tähendas 'ühine saak' (leedu *beñdras* 'ühine, üldine, osaline;

seltsimees', läti *biedrs* 'kaaslane, seltsimees'). Kõhklus on tekitanud tähenduste ühtesobitamine. On pakutud laenu lähteks ka leedu sõna *briedis* 'hirv' ja vanapreisi *braidis* 'hirv' eelkäijat, kuid mõistlikku häälikulist vastavust läänemeresoome *petra-sõnaga neil pole.

Kui nüüd *pöder* tõepoolest oli esialgu tähendusega 'ühine saak', siis on meil taas tegemist tabusõna asendajaga.

TARVAS on piisonist suurem, kõrgejalgsem ja hangutaoliste sarvedega veislane, kes praeguseks on hävinud. Tema nimetus on laenatud balti sõnast *tauras, ülevõtmisel toimus metatees *ur* → *rv*. Sõna on olemas kõigis kolmes balti keeles: leedu *taūras* 'tarvas, pühvel; metshärg', vanapreisi *tauris* 'piison', läti *taurs* 'tarvas'. Tüvi ise on laialt levinud indoeuroopa keeltes, vrd vanakreeka *tauros* 'sõnn', ladina *taurus* 'sõnn, härg', keldi *tarvos*, iiri *tars*, vanavene *myрь* (*turü*) 'pühvel; tarvas'.

Pärast looma väljasuremist meie aladel hakkas sõna unustusse vajuma või muudeti ta tähendust. Soome murded ja vanem kirjakeel tunneb teda veel tähendustes 'metskits, põder, elevant', sama nähtus on toimunud eesti murretes, kus on tähendusteks 'suur mees, suur loom, põder'. Esialgne tähendus oli olemas veel XIII sajandi kohanimedes (*Tarvanpe*). Tänapäeva kirjakeeles on vana tähendus taastatud.

Tartu ja Võru murdes on saarmast kutsutud UDRAS. Sõna on laiemalt levinud: liivi *ū'dər(z)*, soome *utra*, karjala *udra*. See loomanimetus on balti laen (leedu *ūdra*, *ūdras*, läti *ūdris*, *ūdrs*).

Enam-vähem kõigile läänemeresoome keeltele on ühised nimetused

jānes, mäger, mūgri, saarmas

JÄNES on ju küllaltki tavalise jahilooma nimetus, ent tema päritolu kohta teame üksnes, et ta lõpul oli *ks*-liide ja et tal on sugulasvasteiks salatsiliivi *jānds* (kuramaaliivi *kōps* on hilisem eufemism), vadja *jānes*, soome, karjala, isuri *jānis*, lüüdi, vepsa *d'āniž*. Igivana jänese nimetus on säilinud kaugemais sugulaskeeltes: lapi *njoammal*, mordva *numolo*, *numâl*, komi *ñimal*, ungari *nyúl*, neenetsi *ñabβn*, eenetsi *ñaba*, nganasaani *ñōmū*, selkupi *ñoma*. See sõna ulatub Uurali algkeele aega kujul *ñoma. Et ta on säilinud lapi keeles, siis võis vana jänesenimetus varases läänemeresoome algkeeles veel olemas olla.

MÄGER oli varem kujul *mäkrä, hiljem sugenes kõrvale nõrgema tüvega *mäyrä, kust pärineb meilgi tuntud *määr* ja soome *mäyrä*. Mujal

läänemeresoome keeltes kohtame *kr*-ilisi sõnu: liivi *mä'ggær* (ainult kohanimes), karjala *mäkrä*, lüüdi *mägr(ō)*, vepsa *mägr*. Sõna päritolu on seletatud kahte moodi: ta on kas germaani laen (germaani *marPra-z 'nugis') või tuletis *mäk-rä sõnast *mäki 'mägi'.

SAARMAS oli läänemeresoome algkeeles *sayarma, *sayarva, sellele osutavad liivi *sa'grāb(az)*, soome *saarva*, karjala *sagarva*, lüüdi *sagaru*, vepsa *sagaru*, *sagarm* ja võib-olla ka lapi *čæwres*. Eesti murretes on samuti *savermu*, *sabarm*, *sagermas*. Kust see sõna pärineb, pole teada.

Tartu ja Võru murdes on muti nimetuseks *müger*, *mügrī*, *mükr*, *mukr*. Saarte murde *mürgas* võib tähendada ka rott. Zooloogias tähistab sõna MÜGRI loomakest, kes kandis rahvasuus nime *vesirott* (soome *vesimyyrä*). Liivi *mi'grīki*, *mü'grīki*, vadja, isuri *mügrä*, soome *myyrä*, karjala *mykrä*, lüüdi *mügr* tähenduseks on samuti 'mutt'. *Mükrä päritolu pole selge, häälikuliselt on ta väga lähedal sõnale *mäkrä.

Metsloomade nimetuste seas on kaks eelgermaani (germaani) laenu. Need on

kaber ~ kabris, susi

Eesti kirjakeelele on KABER ja KABRIS võõrad, rahvalauludes tähistavad nad metskitse. Zooloogid ongi võtnud sõna *kaber*, om *kabra* taas terminina kasutusele. Lisaks on see vana nimetus säilinud kohanimedes *Kaberla*, *Kabriste*, *Kaberneeme* (1375 *Cabris*). Teistes läänemeresoome keeltes näikse ta olevat kaunis tavaline (liivi *ka'bber*, *ka'briki* 'taevasikk, tikutaja', Salatsi murdes *kabr* 'sokk', vadja *kabris* 'kits', soome *kauris* 'sokk; kaljukits', isuri *kabriz* 'kits', karjala *kapris* 'kits', vepsa *kabrō* 'sokk').

Sõna on laenatud germaani poolelt, < germaani *χafra-z/**χabra-z* (vanapõhja *hafr* 'sokk', vanainglise *hæfer*). On oletatud veelgi varasemat indoeuroopa päritolu, < indoeuroopa *kapros (ladina *capra* 'kits', *caper* 'sokk', vanakreeka *kápros* 'kult').

SUSI on kindlasti vanem nimetus kui *hunt*. Ta on ainsaks hundi-nimetuseks liivi, vadja, soome ja isuri keeles, muudes sugulaskeeltes ta puudub. Sõna päritolu oli pikemat aega teadmata. 1983. aastal esitas soome germanist Jorma Koivulehto sellele sõnale etümoloogia, osutades, et tegemist on muistse indoeuroopa laenuga, täpsemini laenuga indoeuroopa algkeele läänepoolsest variandist, nn eelgermaani keelest, kus koeranimetuseks pidi olema *kun-tó-. Siit pärinevad hilisemad germaani keelte koeranimetused kuni saksa *Hund*-sõnani välja.

Paistab, et läänemeresoomlaste vana hundinimetuse (mida me ei tunne) oli muutunud tabusõnaks ning asendati naabritelt laenatud koeranimetusega. Midagi erakordset selles pole. Raskusi on tekitanud hoopis see, kuidas eelgermaani vormist saada häälikuliselt korrektselt sõna *susi*. Jorma Koivulehto järgi on muutuste ahel järgmine: **kun̥tō-* → (*k* asemele *s*) varaläänemeresoome **śunte-* → **śunt̥i* → *suñci → (*n* kadus *ć* ees, *ć* muutus *s*-iks) *susi*. Nii suur muutuste (asenduste) hulk koos tähenduse muutumisega on tekitanud mõneski asjatundjas kahtlusi, aga paremat ja lihtsamat seletust pole kustki võtta.

Üksnes mõnes läänemeresoome keeles on tuntud eesti

karu, kärp, nirk

Tabusõnaks saanud *ohto* (*oksi*) asemele sigines põhjaeestlaste keelde KARU. Sama sündis ka vadja, soome ja karjala keeles. *Karu* ← *karhu ← *karh-oi on deminutiivne tuletis tüvest **karhe-*, mida praeguses eesti keeles esindab omadussõna *kare* (karu on kareda karvaga). Eesti keelest levis see sõna liivi keelde, karjala keeles kohtame seda vaid rahvalauludes.

KÄRP (varasem *kärppä) on liivi keeles kujul *kärpä* 'tuhkur', siit on laenatud ka läti *kērpa* 'tuhkur'. Vadja keeles leiame ta kujul *tšärppä* ja soome keeles *kärppä*, sellega tema levila piirdubki. Meie murretes on tal rohkesti teisendeid (*kärt*, *kärk*, *kärbits*) ja mitmeid muid tähendusi ('nirk', 'tuhkur', 'saarmas'). Ilmselt oli looma tundmisega probleeme, sõna aga püüti seostada mingi teise sõnaga. Kust *kärp* pärit on, seda ei tea.

NIRK (varasem *nirkka) esineb soome keeles kujul *nirkko* ja karjala keeles liitsõnas *luminirkko*. Liivi *nirt* võib olla laenatud eesti keelest. Sellegi sõna päritolu ei teata.

Üksnes eesti keeles on olemas

kähr, mutt, võhr

Lõunaeesti murretes on mägra nimetuseks KÄHR (ka *käher*). Tõenäoliselt on see teisend sõnast *kahr* 'karu'. Mägra tähenduse omandas ta liitsõna *mägrkahr → *mägrkähr kaudu. Liitsõna esiosa jäeti ära ja eesvokaalseks assimileerunud järelosa hakkas kandma kogu liitsõna tähendust. Selline tähendusmuutuse viis on üpris hästi tuntud.

Kui 1950. aastal toodi Venemaalt Eestisse uus metsloomaliik, koerlane ladinakeelse nimetusega *Nucreutes procyonoides*, siis võttis Johannes Voldemar Veski talle nime soetamisel aluseks lõunaeesti mägranimetuse, nõnda sündis esialgu *kährikkoer* ja siis lühem *kährik*.

MUTT (kohati *miitt*, *miilt*, Mulgi *miitas*) on samuti tuntud üksnes eesti keeles, siingi eeskätt põhjaeesti murretes. Sõna on ilmselt häälikuliselt kirjeldav, deskriptiivne (võrdle *miittama*).

Suure roti nimetuseks Tartu ja Võru murdes on VÕHR. Sõna päritolu on jäänud ebamääraseks. Paiguti on ta seostunud sõnadega *võhn* 'kade' ja *võhl* 'nõid', omandades kuju *võhn*, *võhl*, kuid tähenduste liiga suur erinevus ei ole lubanud teda nendest tulenevaks pidada. Kõne alla ei saa tulla ka ühendamine läänemeresoome sõnaga *verha 'ohver', ikka samal põhjusel.

Vanavene või vene keelest on laenatud karusloomanimetused

kobras, lahits, naarits, tuhkur

Kunagise soomeugrilise *majaja* asemele saadi vene keelest KOBRAS. Seal kõlab laenuandev sõna *бобр*. Vältimaks ühes sõnas kahte *b-d*, on esimene neist eesti keeles asendatud *k-ga*. Vene keele sõna on indoeuroopa keelte hulgas laiemalt tuntud, nt leedu *bebrūs*, *bēbras*, läti *bebrs*, vanaülemsaksa *bibar*, saksa *Biber*. Viimane laenati üpris hilja eesti keelde kujul *piiber* ja on enamasti kasutusel ühendeis *piibrinahkne*, *piibrinahast*.

Suurt nirki või talvist valget nirki tähistab lõunaeesti murretes LAHITS (murrakuti *lasnits*, *laits*). Seegi sõna on pärit ida poolt. Vene keeles on tänapäeval vähe tuntud *ласица* 'nirk'. Ja eesti keeles on taas toimunud kahe ühesuguse konsonandi dissimilatsioon: $s - s \rightarrow h - s$ (*lasits* $\rightarrow$ *lahits*).

TUHKUR (murdeis ka *tõhk*, *tõhv*) pärineb vanavene keelest, kus oli *дѣхорь* (*dūhorī*), millest tuleb hiljem vene keele *хорь* ja *хорёк*. Sõna on olemas ka soome keeles, seal tähendab *tuhkuri* praegu naaritsat, varem aga ka kärpi, tuhkrut, mäkra või ahma. On väidetud, et eesti sõna pole laen, vaid esialgu omadussõna tähendusega 'tuhakarva'. Omadussõna *tuhkur* (nt *tuhkur hobune*) on keeles olemas ja see on tuletis sõnast *tuhk*, ent nähtavasti on see seletus rahvaetümololoogiline, tegemist on ilmselt homonüümide paariga. Setu *harjukene* 'tuhkur' on vene sõna *хорёк* laen.

Veetuhkru ehk soosaarma tavaliseks nimetuseks on NAARITS (murdeis ka *nugrits*, *naurits*, *nagrits*, *nōru*). Seegi on laen vanavene või vene keelest. Vene *нопуца* 'saarmas' on tuletatud sõnast *нопа* 'urg'. VII sajandil ilmunud Heinrich Gösekeni saksa-eesti sõnaraamatus on sõnad *nerrits Ziebeth* ('kärpkass') ja *nartzik* 'kobras'. Nende sõnade seos vene laensõnaga on ähmane. Lähtekohaks võis olla ka saksa *Nerz* (mis on sorbi laen).

Paar loomanimetust on laenatud alamsaksa keelest. Need on

hunt, rott

Kui *susi* sattus jahimeestel sõnakeelu alla, siis võeti mõisnike ajal selle asemele saksa küttidelt kuulnud sõna HUNT. Alamsaksakeelsete jahimeeste keskel oli jahi ajal kasutusel hundinimetusest koeranimetus *hunt*, neilgi oli päris hundinimetuse sattunud keelu alla. Nõnda tuli indoeuroopa koera tähendanud sõnatüvi juba teist korda meie esivanemate keelde.

ROTT on laenatud alamsaksa sõnast *rotta* ja tähistas esialgu kodurotti. Rändrott jõudis Eestisse alles VIII sajandi lõpul. Soomlased laenasid oma *rotta* vanarootsi keelest, kus seegi oli alamsaksa päritolu.

Alamsaksa laenud on ka mitme võõramaise looma nimetused, nagu

lövi, lõukoer, kaamel, eesel, pühvel

Lõuna- ja idamaade suured kaslased said eestlastele tuntuks piiblilugude kaudu. Kõige varasem neist oli LÕVI, ka LÕUKOER. Juba Koelli katekismuses (1535) oldi selle looma nimetamisega hädas. Tekstis sel kohal, kus pidi olema kurja ja kavalat vaenlast tähistav *lövi*, on ainult märk + ja serval on täiendus *wygekawerelyne Noer* (viimases sõnas on veel trükiviga, pidi olema *Koer*). Ollakse eri arvamustel selles, kuidas lugeda sõna *wygekawerelyne*, kas tõepoolest *vigavereline* või hoopis *võikavereline* (*võik* 'kollane', *-vereline* 'värvi, karva'), nagu arvas Uku Masing.

VII sajandi algul on loomal juba nimi ja Georg Müller kirjutas oma jutluse käsikirja „Kudt seal owat olnut Simon, Gideon, Se Kunningkz Daud, ke Karrud ninck Louwit üllewoitnut omat”. Ja vähe hiljem Heinrich Stahl: „se kurrat keip ümber teid kud üx murriseja Lewkojer”. Et uut sõna eestlasele arusaadavamaks teha, lisati tol ajal nimetusele veel selgitav sõna *koer* (*kojer*).

Lõukoer on arhailist maiku sõnana püsinud eesti keeles tänini. Sõna *lõvi* on saadud kohalike sakslaste toonasest emakeelest, alamsaksa keelest. Sealne *lowe, louwe* pärines ladina sõnast *leo* ja see omakorda vanakreeka sõnast *léon*. Ladina keeles sai sellest eesnimi *Leo*, mis on jõudnud meilegi. Et vene keeles oli lõvi *лев*, siis tõlgiti ka *Leo* eesnimeks *Лев*.

Järgmise võõrloomanimena jõudis eestikeelsesse kirjasõnasse KAAMEL. Heinrich Stahli kirikukäsiraamatu kolmandas osas on vana testamendi katkendi tõlkes: „Sest se kogko neist Kamelist sahp sünd katma | needt ioxjat Midianist ning Ephast. Nemmat sahwat Sabast keick tullemä.” Seega esimesed *kaamelid* Araabiast. Seegi oli laen alamsaksa sõnast *kamēl*, mis ladina *camēlus* kaudu pärines vanakreeka keelest. Vanakreeka *kámēlos* on aga pärit semiidi keeltest (heebrea *qāmāl* või araabia *ǧamal*).

Sõna EESEL näikse esmalt esinevat Johannes Gutsloffi vana testamendi lõunaeestikeelse tõlke käsikirjas. Enne seda kasutasid Müller, Joachim Rossihnius ja Stahl selles tähenduses liitsõna *metshobune, metshobu*. Alamsaksa *esel* laenati ladina sõnast *asinus*, see aga saadi Traakiast või Illüüriast.

Samas tekstis esineb esimest korda ka sõna PÜHVEL. Viiendas Moosese raamatus (14. peatükis) nimetatakse loomi, kelle liha Iisraeli rahvas tohtis või ei tohtinud süüa. Tõlkijale oli see kõva pähkel, sest tegemist oli sageli ka temale tundmatute loomadega. Sõna *pühvel* esinebki Gutsloffi tõlkes lubatud loomade loendis: „Neh ommat neh ellajat, kumbat teije wöite sühwa: Töppras, lambat, Kitzat, Tarwas, Mötzwohhu, Büfliherrj, Kiwwisick, Mötzkitz, Mötzherrj, pöddras.” Mis elajatega tegelikult tegemist oli, näeme 1939. aastal ilmunud suure piibli tõlkes: „härg, lambasugu ja kitsesugu, metskits ja põderkits ja hirvpöder ja kaljukits ja tiisonantiloop ja metshärg ja semerkits”. Selgub, et *pühvlit* nende hulgas polnudki. Sõna lätteks on alamsaksa *büffel*, mis pärineb mitme keele kaudu vanakreeka sõnast *boúbalos*.

1660. aastal ilmunud Heinrich Gösekeni mahukas saksa-eesti sõnaraamat lisas võõraste loomade nimetuste hulka veel kolm sõna.

elevant, parder, tiiger

Piiblilugudest oli tuttavaks saanud ELEVANT (samuti *elevandiluu*). Alamsaksa *elefant* on laenatud taas ladina keele kaudu vanakreeka keelest, kus ta oli kujul *eléphas (éléphant-)*. Sõnast *elevandiluu* vormis Ain Kaalep uudissõna *vandel*.

Tundub esialgu kummaline, et meie lähihõimlased soomlased nimetavad elevanti hoopis sõnaga *norsu*. Uurijad on selgitanud, et see sõna eraldati liitsõnast *norsuluu* 'elevandiluu', kuid viimane oli mingi moondus sõnast *mursunluu* 'merihobukihv'. Sõna *mursu* 'merihobu' laenasid soomlased aga lapi keelest (nt põhjalapi *mor'ša*). Samast allikast pärineb ka vene *моржа*, kust on siginenud eesti keelde *morsk*.

PARDER on praegu juba vananenud sõna ja asendatud *pantriga*. Gösekeni sõnaraamatus on kirjas „Panter Thier (pardus) parder Ellaja”. Sõna pärines toonasest alamsaksa sõnast *pardel* (vanemas saksa keeles *Parder, Pardel*) ja seegi vanakreeka sõnast *pardos* 'panter'. Sama nimetus on peidus veel sõnas *leopard*, vanakreeka *leopardus, leontopardos* (siis 'lõviparder'), mis eesti keelde jõudis hoopis hiljem (1848 F. R. Kreutzwaldi raamatus „Maailm ja mõnda” räägitakse *lõupardist*).

TIIGER on Gösekeni sõnaraamatus kirjas kui „Tijger Ellaja”. Nii nagu *lõvile* lisati *koer* ja *pühvilile härg*, nii said *parder* ja *tiiger* selgitava sõna *elajas* (ka saksa keeles oli *Pantherthier, Tiegerthier*). Seegi sõna on alamsaksa laen ja pärineb lõppeks vanakreeka sõnast *tigris*.

Me ei saa mööda minna ahvidest, keda tolleaegne eestlane võis isegi näinud olla. Seega siis

pärdik, määrkass, marakratt, ahv

Kõige vanem näikse eesti keeles olevat PÄRDIK. Seegi on kirjas juba Gösekenil kujul *pertick*, ainult et alamsaksa laen see pole. Ta on olemas ka läti keeles (*pērtikis*) ja seepärast arvati esialgu, et tegemist on läti laenuga. Lätlased väidavad, et nende sõna on eesti laen ja neil paistab õigus olevat. Sel juhul on *pärdik* eesti keeles tuletis *pärd-ik*. Sõna tüve on ühendatud parema puudusel eesnimega *Pärt* (alamsaksa *Bert*). Seni pole aga teada, et ahvi oleks meil või alamsaksas nõnda nimetatud.

Pikasabaline väike ahv, kes meenutas vaatajaile mõnevõrra kassi, oli juba vanas ülemsaksa keeles saanud nime *merikazza*, s.o merikass. *meri-* seepärast, et ta toodi üle Vahemere Aafrikast. See sõna jõudis eesti keelde alamsaksa *mērkatte* kaudu. Eestlased ei mõelnud laenamisest merele, vaid määrdunud, kriimulisele ja andsid sõnale kuju MÄÄRKASS. Temast kõneles juba Otto Wilhelm Masing oma ajalehes 1825. aastal. Mingil moel on alamsaksa sõnast *mērkatte* mugandunud eesti keelde ka MARAKRATT. Siin pole merest ega kassist midagi alles jäänud, tuginetud on hoopis sõnale *kratt*. Seegi sõna tähendas esialgu väikest ahvi, tänapäeva keeles aga rüblikut.

Veelgi hiljem jõudis eesti keelde AHV, nüüd juba saksa sõnast *Affe*. Saksa *Affe* kõrval on inglise *ape*, vanarootsi *apina* (kust soome *apina*). Kust see sõna pärineb, pole teada. Ladina keeles on hoopis *sīmia*.

jõehobu, peemot

Eespool kõneks tulnud *merihobu* nimenaaber on JÕEHOBU, mis on tõlgitud saksa sõnast *Flußpferd* ja see omakorda vanakreeka sõnast *hippopótamos* (*hippos* 'hobune' (vrd *hipodroom*) ja *potamós* 'jõgi'). Kreeka sõnast on selle looma nimetuse saanud mitmed Euroopa keeled (inglise *hippopotamus*, prantsuse *hippopotame*).

Meie vanem kirjakeel tunneb aga seda elukat hoopis teise nime all. 1739. aastal ilmunud piibli esimeses trükis on Hiiobi raamatu 30. peatükis olemas tema järgmine kirjeldus: „Et wata Peemoti, mis ma teinud nihästi kui sind, rohto sööb temma kui weis. Et wata temma rammo, mis temma reite sees on, ja ta wäggi on temma köhho nabbas. Ta ajab oma sabba rüsi, mis muido ni kangke kui seedripu, tema reite soned on ristati kasnud. Temma luud on kui wask=putked, ta kondid kui raud=pomid. Temma on Jummalade tede keigeüllem tö, kes tedda teinud, on temmale moõka külge pannud.”

Selline kirjeldus põhjustas, et peemotist sai meie rahvauskumuses vees elav koletis, kes oli inimestele väga ohtlik. Sõna ise on piibli tõlkijad laenanud kas otse heebrea keelest või tolleaegsest saksa keelest. Saksa *Behemoth* pärineb heebrea sõnast *bəhemōt*, mis on mitmusevorm sõnast *behemah* 'Niiluse jõehobu'. Vene *бегемот* on saksa laen.

Lõpetagem uuema metsloomanimetusega

ahm

See kiskja on mõnikord põhja poolt sattunud ka Eestisse. Tema vanem nimetus oli *kaljukass*. Kaslane ta aga pole, vaid hoopis suur kärplane. Arvatakse, et nimetus *kaljukass* on tõlkelaen norra sõnast *fjeldfross* (*fjeld* 'kalju, mägi' ja *fross* 'kass'), mis omakorda on rahvaetümoloogiline mugand saksa sõnast *Vielfrass*, mis tähendab nii paljuõgijat, õgardit kui ka ahma. Loomanimetusena võis see omakorda olla tõlge soome sõnast *ahma*. Soome keeles on ta seotud *ahmia*-verbiga. Soome sõna sigines 1920. aastail eesti keelde kaljukassi kõrvale. Me kohtame seda juba 1926. aastal ilmunud Juhani Aho romaanis „Panu”, mille tõlkijaks

oli August Annist. Ametlikuks loomanimetuseks sai ta minu teada alles 1960. aastail. Sõna *ahm* on põhjaeesti murdeis olemas, ent tähendab seal üksnes õgardit.

Kirjandust

P. Ariste, Keelekontaktid. Tallinn, 1984.

K. Häkkinen, Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva, 2004.

J. Koivulehto, Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 78. Helsinki, 1983, lk 107–132.

A. D. Kylstra, S-L. Hahmo, T. Hofstra, O. Nikkilä, Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in der ostseefinnischen Sprachen I–II. Amsterdam, 1991, 1996.

J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XI. Helsinki, 1983.

R. Nirvi, Sanankieltoja ja niihin liittyviä kielenilmiöitä itämerensuomalaisissa kielissä. Helsinki, 1944.

T. Pekkanen, Suomi ja sen asukkaat latinan- ja kreikankielisessä kirjallisuudessa 1000-luvulle asti. – Suomen väestön esihistorialliset juuret. Helsinki, 1984, lk 227–247.

K. Rédei, Uralisches etymologisches Wörterbuch 1–3. Wiebaden, 1988–1991.

V. Ruoppila, Kotieläinten nimitykset suomen murteissa 1–2. Helsinki, 1943, 1947.

A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat 1–5. Stockholm, 1958–1979.

Suomen kielen etymologinen sanakirja 1–7. Helsinki, 1955–1981.

Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Helsinki, 2000–2001.

L. Vaba, Uurimusi läti-eeesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere, 1997.